

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161'04:378.4(091)

Д. І. Дроздовський

ORCID: 0000-0002-2838-6086

ПОЛІМОРФІЗМ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ XVII-XVIII ст.: НОВІ ВЕКТОРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНІСТИКИ ВІД ДЖ. БРОДЖІ

**[Рецензія на Броджі Джованна. Культурний поліморфізм українського світу;
передмова С. Плохія, післямова О. Пахльовської. К.: Дух і Літера, 2022. 520 с.]**

У критичній розвідці прорецензовано працю «Культурний поліморфізм українського світу» (2022) італійської україністки Дж. Броджі. Робота постала фундаментальним узагальненням багаторічної праці науковиці в річницю ревізії української історії та культури XVII-XVIII ст. У студії представлено спроби історичної реконструкції важливих постатей політикуму та культури ранньомодерного часу, який схарактеризовано як іманентно поліморфний. Зазначена риса визначає його особливу вітальність і є чинником консолідації внутрішніх сил, які з часом зумовили консолідацію українських державницьких інтенцій та ідентичнісного нарративу. Систематизовано основні інтерпретаційні вектори стосовно українського світу як цивілізаційної категорії. Уперше запропоновано визначити категорію «поліморфізму» як чинник ідентичності, компонент соціокультурних та політичних процесів, що мали місце на українських теренах у ранньомодерний час. Визначено негомогенність українського соціокультурного виміру, що репрезентовано в культурних творах та відображено в архівних матеріалах, які стосуються аналізованої доби. Опрацьовано значний корпус історичних матеріалів, архівних даних, які дають можливість реконструювати портрети ключових діячів ранньомодерного часу, визначити їх світоглядні настанови та політичні орієнтири. Роботи Дж. Броджі, представлені в рецензованій праці, дають можливість репрезентувати український світ як компонент геополітичної та соціокультурної мапи Європи XVII-XVIII ст., увівши поняття поліморфізму українського світу у вимір новітніх україністичних досліджень. Визначено взаємодію мусульманських, єврейських та інших впливів в українському суспільстві та їх відображення в річницю культури досліджуваної доби. Окреслено форми реагування українського світу на образи Чужого й Іншого, якими в різний час поставали представники мусульманського та юдейського світів.

Ключові слова: культурний поліморфізм, український світ, ранньомодерна доба, історична реконструкція, україністика, Джованна Броджі.

DOI 10.34079/2226-3055-2022-15-26-27-292-297

Праця «Культурний поліморфізм українського світу» (2022) Джованни Броджі є систематизацію попередніх наукових досліджень італійської україністки. Водночас представлена робота порушує питання про категорію «поліморфізму» як антропологічний, соціокультурний і цивілізаційний феномен, наявність якого в річницю історико-культурних трансформацій дає підстави говорити про цивілізаційну значущість культури та нації. Уперше поставлено питання про «український світ» як важливу категорію, що потребує осмислення в парадигмі політично-культурологічних студій. Подібний ракурс наукової проблеми виводить передусім саму україністику в простір *global studies*, переконливо показуючи, чим дослідження українських

соціокультурних та політичних процесів може бути важливим для розуміння сучасних політичних конфігурацій та особливої вітальності, яка притаманна поліморфному світу. Український світ дослідниця ревізує саме в парадигмі його поліморфної природи, яка зумовлена різними «конфігураціями конфігурацій» української історії в контексті європейських, турецьких, російських впливів і детермінацій. Окремі трактування історичних постатей (Пилипа Орлика, польських політичних діячів тощо) розкривають різні контрверсії, що траплялися в минулому і що зумовили політичний розвиток українського світу в тому чи тому векторі. Дж. Броджі не боїться «живої ревізії» матеріалу: вона подеколи виставляє оцінки, вдається до спроби схарактеризувати історичну постать як людину зі своїми вадами й помилками тощо. Усе це, безперечно, іде на користь дослідженню, яке читаєш не лише як науковий наратив, а і як украй цікаву реконструкцію українських культурно-політичних процесів, в осерді яких були свої герої (в кемпбеллівському розумінні), здатні писати історію під власне життя, здатні протистояти часові й обставинам.

Дж. Броджі показує, що *поліморфізм* як рису культурного дискурсу й чинник ідентичності експліковано в культурному й соціальному вимірах українського світу, а отже, це визначальна характеристика запропонованої концепції видання Дж. Броджі. Досі ідея поліморфізму як чинника культурних та історичних конфігурацій не була настільки зримо окреслена в науковому дискурсі україністики: поліморфізм у виданні розглядається як цивілізаційна категорія, яка водночас виводить Україну як політичний суб'єкт на цивілізаційний рівень. Ідея тяглості культури від часів Київської України-Руси до часу формування ранньомодерної ідентичності – питання доволі ризиковане. Дж. Броджі обирає для наукових експлікацій період ранньомодерного часу, у якому показує різну взаємодію конфігурацій у соціальному, релігійному, культурному вимірах. Така інтердисциплінарність зумовлена самим часом, у якому література й релігія були тісно переплетені.

Джерельна база дослідження «Культурний поліморфізм українського світу» Джованни Броджі реактуалізує культурну й соціополітичну спадщину України ранньомодерного часу, тобто періоду XVII-XVIII ст. Студія складається з чотирьох головних розділів: «Плюрілінгвізм і мультикультуралізм в ранньомодерній Україні», «Мазепа та його доба», «Стефан Яворський. Гомілетична література XVII-XVIII сторіч» та «Judaica Ucrainica» й додатків. У роботі окреслено низку інших питань і запропоновано важливі теоретичні концепти («Україна як частина багат шарової культурної системи», «проблеми мовного плюралізму й літературного канону» в дискурсі «українського світу» ранньомодерного часу, «інтерконтекстуальність культурної системи», «проблема тяглості української культури» та ін.), які структурують методологічне поле україністики загалом і визначають методологічно важливі наукові перспективи аналізованої студії. Історик Сергій Плохій у вступному слові до видання справедливо й точно зауважує, що «міждисциплінарною та інтернаціональною є царина україністики, яку розбудовують Джованна Броджі та її учні і колеги» (Броджі, 2022, с. 15).

Дослідження «Культурний поліморфізм українського світу» Дж. Броджі побудоване на архівних матеріалах, а також огляді класичних праць з історії української культури періоду давнини (В. Перетца, М. Возняка та ін.) й історії культури ранньомодерного часу (Н. Яковенко (Яковенко, 2008), Д. Наливайка (Наливайко, 1998) та ін.). Видання постає результатом систематизації значного за обсягом і тематичним ландшафтом корпусу праць Дж. Броджі, які виходили в різний час у фахових зарубіжних виданнях. Тепер в одному томі українською мовою в перекладі Мар'яни Прокопович (у вихідних даних зазначено, напевно, помилково, – переклад Оксани Прокопович) подано можливість системно й структуровано представити етапи формування української ідентичності у зв'язках зі Сходом і Заходом

у найширшому сенсі цього слова. З огляду на це студія Дж. Броджі має значний потенціал для осмислення України як окремої цивілізації (зауважу, що поняття «український світ», яке може бути полем для подальшої фахової дискусії, винесено в назву роботи, а отже, є центральною «реперною точкою», своєрідною інновацією в полі славистики й «цивілізаційних студій» загалом). Аналізуючи кореляції поняття «український світ» із «цивілізаційними» категоріями, в жодному разі не маємо на увазі ідеологічних конотацій, які часом можуть виникати в результаті надмірної генералізації та недостатнього нюансування культурного контексту окремого періоду чи території.

У дослідженні Дж. Броджі розкрито значний потенціал української культури, а також репрезентовано проблемні місця в «комунікації» між різними етнічними спільнотами, релігійними практиками та впливами, що, безперечно, позначилися на українській ідентичності. *Поліморфізм* у такому разі розглядається як, по суті, евентуальна цивілізаційна категорія й іманентна риса ранньомодерної української реальності, як чинник формування особливої *вітальності* (А. Бергсон), властивій українській культурі та її соціокультурним і релігійним практикам аналізованого в роботі періоду.

Дослідниця звертає увагу на «невід'ємні українські риси проповідей Дмитрія Туптала» (Броджі, 2022, с. 74). Водночас, зауважує авторка, «потрібно пам'ятати, що чимало зі згаданих тут творів (приміром, твори Іларіона і Григорія Цамблака) становлять частину традиції, яка виходить за межі земель, що нині вважаються територією України і Білорусі. Вони також належать до ширшого культурного комплексу слов'янсько-православної літератури (від Русі до Болгарії, Сербії та Румунії) і тісно пов'язані з візантійсько-слов'янською традицією, укоріненою в патристичній літературі» (Броджі, 2022, с. 74). Безперечно, було б важливо долучити до розмови про спадщину Григорія Цамблака корпус праць Ю.В. Пелешенка (Пелешенко, 2012), які в роботі Дж. Броджі не відрефлектовані. Проте зазначений вище ракурс проблеми актуальний, зокрема в контексті демаркації впливів в історії української культури та їх зв'язках із різними регіональними ідентичностями в Україні, зокрема й вивчення конфігурацій релігійно-культурного характеру.

Отже, аналізована в роботі Дж. Броджі культурно-історична доба засвідчує *вітальність* українського світу й дає підстави говорити про Україну як важливий суб'єкт геополітичних процесів як для Заходу, так і для Сходу. Якщо довгий час Україна вважалася буферною зоною-переходом між Заходом і Сходом, то робота Дж. Броджі зримо оприявнює інтенсивність процесів, які були залучені до внутрішнього життя (*internal political life*), а отже, доцільно говорити в такому разі не лише про зовнішні впливи, а й про наявність евентуального субстрату, готового сприйняти нові тенденції. На історичному архівному матеріалі, залучаючи значний літературно-полемічний компонент відповідної доби, Дж. Броджі розкриває суб'єктність України, у соціально-культурному просторі якої відбувалися поліморфічні нашарування, конфліктні, але також і живильні в соціополітичному сенсі. Саме такий поліморфізм дає можливість із часом витворити надзвичайно оригінальну суб'єктність та ідентичність, яка протистоїть різним історико-ідеологічним загрозам, зумовленим перебуванням усередині імперій. Поліморфічні структури визначають живильність політичного суб'єкта, а сам поліморфізм у культурологічному й культурно-політичному аспекті доцільно визначати як чинник консолідації *свого* та тлі *іншого*, зокрема й *чужого*. Так, євреїв у «XVII ст., з наступом Контрреформації та з радикалізацією релігійних конфліктів, <...> дедалі частіше розглядали як чужинців, не придатних до асиміляції, як ворогів батьківщини, ворогів Бога та християн, неблагонадійних після навернення» (Броджі, 2022, с. 404). Крім того, «якщо врахувати той фундаментальний факт, що «юдеї» та «погани» («срацины») однаковою мірою

належать до категорії невірних, а отже, за своєю суттю є чужинцями і потенційними ворогами не лише віри, а й держави» (Броджі, 2022, с. 413). Але «євреї є не лише невірні, оскільки не вірять в Христа, Богородицю та святих, а їхні забобони й байки суперечать правдивим Божим законам («богопротивные»), вони також «богоборные», тобто активно виступають проти Бога, борються з ним» (Броджі, 2022, с. 413-414).

Отже, досі «буферність» українського соціокультурного та політичного простору, яка передбачала залучення різних впливів (католицизму, формування на українських теренах уніатства, православні традиції і вплив візантійського дискурсу, єврейський компонент, мусульманські взаємодії тощо), не розглядалася в системно структурованій парадигмальній діахронічній дискусії, передусім не було актуалізовано епістемологічного значення поліморфізму як риси українського світу, як чиннику формування особливої світоглядної настанови, яка визначає місце політичної суб'єктності України ранньомодерного часу на арені «Великого часу», тобто в зміні культурно-історичних періодів у широкій історичній перспективі.

Дж. Броджі не вдається в простір певних дражливих для української науки питань (автентичність «Слова о полку...»), водночас дослідниця наголошує на негативних тенденціях національних міфологій, які мали місце зокрема й на українських теренах і загалом на європейському культурному полі, на чому наголошував у працях академік Д. Наливайко. Для Дж. Броджі міфологічні національні наративи постають формою, що зрозуміло, продукування деформованих (ідеологічно наснажених) уявлень і змінених сенсів, які можуть бути використані як інструмент творення «альтернативної історії», де ідеологія заміщує історичну автентичність. Водночас міфологізація історії має локалізацію в романтичному періоді, а романтичний художній світогляд генерував особливу потребу в міфологізації історії, передусім у лоні художніх літературних практик. Така міфологізація потребувала витворення концепту «Золотої доби», що вважалася своєрідним ідеальним часом, а отже, прокрустовим ложем для інших періодів. Зрозуміло, що прокрустове ложе – штучний і небезпечний конструкт. Проте міфологізація на певному етапі може виконувати функцію інтенсифікації національних інтенцій задля утвердження ідентичності в національних вимірах. Але, безперечно, варто погодитися з Дж. Броджі, що міфологізація історії може мати вкрай негативні наслідки, які ми вже бачили на прикладі нацистських наративів або його інваріанту у вигляді сьогочасного рашизму.

Концепт «поліморфізму» особливо зримо простежується у фінальному розділі видання «Культурний поліморфізм українського світу» – йдеться про окреслення імагологічних історичних конфігурацій, пов'язаних із роллю єврейського компонента в історії української культури ранньомодерного часу, зокрема ж на перехресті між Заходом і Сходом. Образ єврея в розділі представлено як образ не лише *Іншого*, але *Чужого*, передусім для спільнот, які не належали до нобілітету (королі, шляхта). Останні ж мали тісні контакти з євреями та користувалися їхніми послугами й «були схильні захищати їхні основні права (чи бодай фізичну недоторканність)» (Броджі, 2022, с. 405).

У розділі «Judaica Ucrainica» Дж. Броджі звертається до значного історичного корпусу, який експлікує текстологічний фактаж, у якому особливе місце посідає зображення єврейського компонента. Євреї мали проходити процедуру відмови від власної віри, водночас для українських спільнот вони вважалися більш небезпечними й більш загрозливими, ніж, скажімо, «срацини», представники мусульманського світу. Останній розділ видання розставляє акценти щодо концепту «поліморфізм». Наразі ще складно остаточно дати відповідь на питання про те, наскільки методологічно коректним визначити категорію «поліморфізму» як особливий маркер українського світу. Політичні чвари в українській історії ранньомодерного часу знаходять свою реконструкцію і в аналізованому розділі, проте досліджений «єврейський компонент» в

особливий спосіб увиразнює експлікацію поліморфізму як цивілізаційної категорії.

Культурологічна концепція поліморфізму, яка представлена в дослідженнях Дж. Броджі, ускладнює дискурсію культурно-політичних феноменів, показуючи, що негомогенність таких утворень є простором для складних релігійних, соціальних, політичних і культурних конфігурацій, які визначають такі базові компоненти політичної історії та ідентичності, як традиція, віра (вірсповідання), соціальна стратифікація, комплекс уявлень про «своє» й «чуже» в різних варіантах тощо. Студія «Культурний поліморфізм українського світу» пропонує комплекси запитань, які потребують подальшої дискусії та фахового обговорення в наукових колах. Але рецензована робота є значним внеском до царини україністики й вона засвідчує, без перебільшення, фундаментальну багаторічну працю Дж. Броджі у вимірах реконструкції українського світу ранньомодерної доби.

Бібліографічний список

- Броджі, Дж., 2022. *Культурний поліморфізм українського світу*. Київ : Дух і Літера.
Наливайко, Д. С., 1998. *Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI–XVIII ст.* Київ: Основи.
Пелешенко, Ю. В., 2012. *Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті*. Київ : ВД «Стилос».
Яковенко, Н. М., 2008. *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.

References

- Brodzhi, Dzh., 2022. *Kulturnyi polimorfizm ukrainskoho svitu [Cultural polymorphism of the Ukrainian world]*. Kyiv : Dukh i Litera. (in Ukrainian).
Nalyvaiko, D. S. 1998. *Ochyma Zakhodu: retseptsiiia Ukrainy v zakhidnii Yevropi XI–XVIII st. [Through the eyes of the West: the reception of Ukraine in Western Europe of the XI–XVIII Centuries]*. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian).
Peleshenko, Yu. V. 2012. *Ukrainska literatura piznoho Serednovichchia (druha polovyna XIII – XV st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati [Ukrainian literature of the late Middle Ages (second half of the 13th - 15th centuries): Sources. System of genres. Spiritual intentions. Figures]*. Kyiv : VD “Stylos”. (in Ukrainian).
Yakovenko, N. M. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV - do seredyiny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina [The Ukrainian Nobility From the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine]*. Kyiv: Krytyka. (in Ukrainian).

Рецензія надійшла до редакції 12.12.2022.

D. Drozdovskyi

POLYMORPHISM OF THE UKRAINIAN WORLD OF THE XVII-XVIII CENTURIES: NEW VECTORS OF CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES BY GIOVANNA BROGI

The research “Cultural polymorphism of the Ukrainian world” (2022) by the Italian Ukrainian scholar J. Brogi was reviewed in a critical analysis. The work represents a fundamental collection of academic studies about the revision of Ukrainian history and culture of the 17th-18th centuries. The research provides an attempt at historical reconstruction of important figures of politics and culture of the Ukrainian Early Modern period, which is characterized as an immanently polymorphic phenomenon. This feature

determines its special vitality and is a factor in the consolidation of internal forces, which over time led to the consolidation of Ukrainian political state intentions and identity narrative. The main interpretive vectors regarding the Ukrainian world as a civilizational category have been systematized. For the first time, it was proposed to define the category of "polymorphism" as a factor of identity, a component of socio-cultural and political processes that took place on Ukrainian territory in the Early Modern period. The inhomogeneity of the Ukrainian socio-cultural dimension, which is represented in cultural works and reflected in archival materials related to the analyzed era, has been determined. A significant corpus of historical materials and archival data has been developed, which make it possible to reconstruct the portraits of key figures of the Early Modern period, to determine their worldview guidelines and political orientations. The works of J. Brogi, presented in the review, make it possible to represent the Ukrainian world as a component of the geopolitical and sociocultural map of Europe in the 17th-18th centuries, introducing the concept of the polymorphism of the Ukrainian world into the dimension of the latest Ukrainian studies. The interaction of Muslim, Jewish, and other influences in Ukrainian society and their reflection in the culture of the studied era has been discussed. The forms of reaction of the Ukrainian world to the images of the Stranger and the Other, which representatives of the Muslim and Jewish worlds used at different times, have been outlined. In the chapter "Judaica Ucrainica", Brogi refers to a significant historical corpus, which explicates the textological evidence, in which the image of the Jewish component occupies a special place. Jews had to go through the procedure of renouncing their own faith, while for Ukrainian communities they were considered more dangerous and more threatening than, say, "Sratsyns", representatives of the Muslim world. The cultural concept of polymorphism, which is presented in the studies of Professor Brogi, complicates the discourse of cultural and political phenomena, demonstrating that the inhomogeneity of such phenomena in religious, social, political and cultural configurations will determine such basic components of political history and identity as tradition, faith (religion), social stratification, a complex of ideas about "Own" and "Others" in various versions, etc. The research provides questions that require further discussion in academic circles. However, the reviewed work is a significant contribution to Ukrainian studies and it attests, without exaggeration, to the fundamental long-term work of Professor Brogi.

Hence, the research "Cultural polymorphism of the Ukrainian world" raises the question of the category of "polymorphism" as an anthropological, sociocultural and civilizational phenomenon, the presence of which in the discourse of historical and cultural transformations gives grounds to talk about the civilizational significance of culture and nation. For the first time, the question of the "Ukrainian world" was raised as an important category that needs to be understood in the paradigm of political and cultural studies. Such a perspective of the scientific problem brings Ukrainian studies first of all into the sphere of global studies, convincingly demonstrating how the study of Ukrainian socio-cultural and political processes can be important for understanding contemporary political configurations and the special vitality that is inherent in a polymorphic world. The researcher revises the Ukrainian world precisely in the paradigm of its polymorphic nature, which is determined by various "configurations of configurations" of Ukrainian history in the context of European, Turkish, Muslim, and Russian influences and determinations. Separate interpretations of historical figures reveal various controversies that happened in the past and that determined the political development of the Ukrainian world in one or another vector.

Key words: *cultural polymorphism, Ukrainian world, Early Modern period, historical reconstruction, Ukrainian studies, Dzhovanna Brodzhhi.*